

תהודה

גיליון 28
תשע"ב

העורך: פלטיאל גיאת



הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות
בסיוע משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

חברי המערכת:
ד"ר אילת אטינגר
פרופ' יוסף טובי
ד"ר אורי מלמד
המשורר טוביה סולמי

תמונת השער: ר' יחיא יצחק הלוי. שמן על בד 60X80 מאת האמן ארז
בן-יוסף.

תמונת שער אחורי: פיוט "בר יוחאי" מתוך כתבי-יד תכלאל ירושלים.
מוזיאון כתבי-היד ע"ש יחיא גרמי, האגודה לטיפוח חברה ותרבות, נתניה.

הוצאה לאור:

האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר (ע"ר)
The Association for Society and Culture, Documentation and Research
עמותה מס' 58-001-352-2

משרד האגודה והמוזיאון: ככר העצמאות 11, קומה 4, נתניה
טלפון: 09-8331325, פקס: 09-8614712
שעות פתיחה: בימים א'-ה' 9.00-14.00 (אחה"צ בתיאום מראש)
מען למכתבים: ת.ד. 1515 נתניה 42114
אתר אינטרנט: www.teman.org.il

עיצוב, ביצוע גרפי והפקה: אברהם שטרן, טל' 02-5322105

תוכן העניינים

5	דבר העורך
6	דבר יושב־ראש האגודה
	ר' יחיא יצחק הלוי
	יוסף טובי
9	הנהגת הקהילה היהודית בתימן למן ה'אלוף השר נתנאל הדין' במאה העשירית ועד הרב יחיא יצחק הלוי במאה העשרים
15	אהרן גימאני סמכות הרב יחיא יצחק הלוי בקהילות תימן
25	רחל שרעבי תשובות הרב יחיא יצחק הלוי בענייני נשים
32	איתמר כהן בעל שעקר מתימן לאמריקה והניח את אשתו עגונה
47	אמנון שלומי-אכלופי מחלוקת וסופה חרם נידוי ושמטא
50	דני בר־מעוז ר' יחיא קאפח ור' יחיא יצחק – מנהיגות בצל מחלוקת
57	משה גברא מסמכים חדשים בחתימת ר' יחיא יצחק הלוי
67	אהרן בן־דוד היחסים בין חכמי צְעֵדָה וצנעא בדורות האחרונים
76	אבירן יצחק־הלוי הרב יחיא יצחק הלוי והקהילה התימנית בירושלים
82	אמנון מעבי הרב יחיא יצחק הלוי ושמואל יבנאלי – "הרואים למרחוק" בצל התמורות
	זיכרונות ופולקלור
98	פלטיאל גיאת גזרת היתומים בתימן – סיפורו של שלום לוי מהאצרי
120	עוזיהו משולם קהילת יהודי ד'מאר – גזרת היתומים
126	ידידה בן־נון סיור בשוק יום רביעי במכלף – שרעב
132	זהר עמר השימוש ברותם בטיפול בצהבת ילודים במסורת יהודי תימן
137	אהרן גימאני שרה דומב ז"ל (תרצ"ז-תשנ"ב) – קווים לדמותה

שירים

143	טוביה סולמי
144	לאנשי ויעפילו והיה באחרית הימים
145	זכריה אריה
146	מבט אחרון בטרם לגשם תפילה
147	רחל ארזני
148	אמרה כשהייתה בתימן
150	יהודה בן-יחיאל
151	כתם שכחה אומה נכספת

סיקורת ספרים

154	איתמר כהן איש ימיני – ספר הזכרון למרן הרב יחיא יצחק הלוי
156	עדיאל בן-שלום שלום שבזי – שירים
159	יואלה מיכאלי-יהודה מושב בטחה – פלא ציוני בנגב
162	אבירן יצחק-הלוי ספר מנורת המאור עם הפירושים 'נפש יהודה' ו'חק יעקב'
165	אמנון שלומי-אכלופי חדש על המדף

פעילויות האגודה

168	עדיאל בן-שלום ערב עיון לכבוד הוצאת הספר "איש ימיני" לזכר הרב יחיא יצחק הלוי
171	יוסף טובי בית מורשת יהודי תימן – רחובות
173	שלמה בן-שלום פעילויות האגודה

השימוש ברותם בטיפול בצהבת ילודים במסורת יהודי תימן

זהר עמר

בדורות האחרונים שלטה בתימן הרפואה העממית. חולים רבים פנו לקבל טיפול רפואי ממרפאים שונים שהוחזקו כבעלי ידע ברפואה, ובהם כאלה שהתמחו בריפוי מחלות מסוימות. הללו רכשו את ידיעותיהם בלימוד תיאורטי מחיבורי רפואה שונים או מתורה שבעל פה, שנלמדה מניסיון עתיר שנים העובר מדור לדור.¹ במאמר זה נביא דוגמה לכך ממשפחה תימנית שסיפקה את צמח רותם המדבר כמזור לצהבת.

צמח הרותם

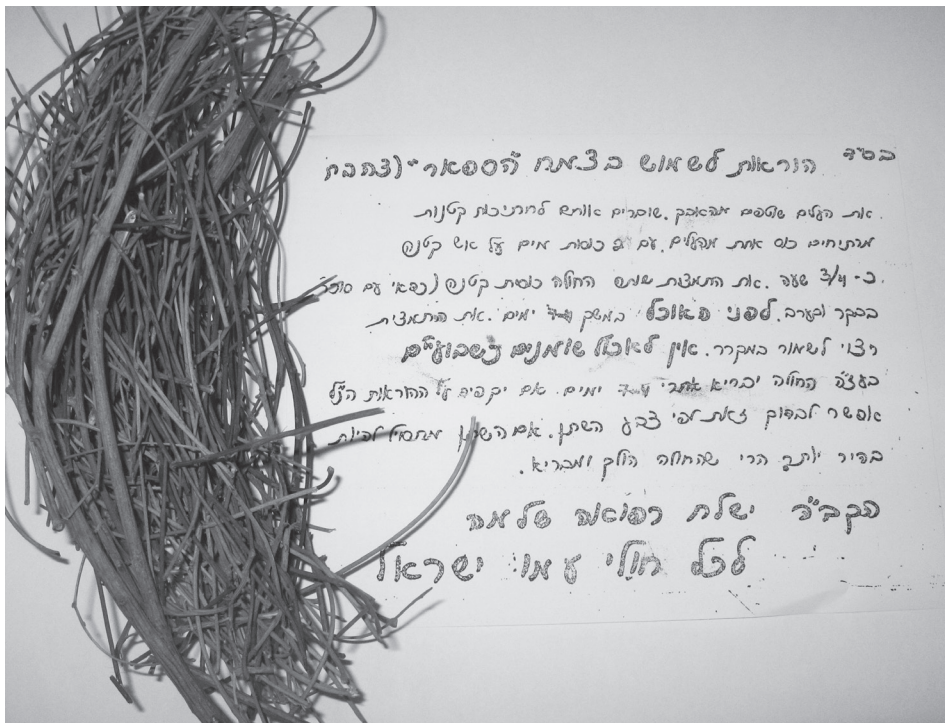
צמח הרותם (*Retama raetam*) הוא שיח מדברי בעל תפוצה סהר-ערבית נרחבת, וחודר לבתי גידול יבשים בחבל הים תיכוני. הוא גדל בין היתר בתימן, וגם בארץ ישראל בנגב, במדבר יהודה ובחולות מישור החוף. הצמח מזוהה עם הרותם הנזכר במקרא (מ"א יט ד-ה; איוב ל ד). הצמח ניכר בענפיו הארוכים החרוצים לאורכם. עלי החורף קטנים ונושירים לאחר תקופה קצרה. הפרחים פרפרניים לבנים, הפרי קטנית סגלגלה המכיל זרע או שני זרעים צהובים.

השימוש הרפואי ברותם בתימן

לרותם שימושים רפואיים שונים בקרב חברות מסורתיות שונות ובקרב כמה מקהילות ישראל שבהם היה מוכר.² השימוש המיוחד ברותם כמזור למחלת הצהבת ידוע לנו בעיקר מיהודי תימן.³ מסורת הריפוי הייתה מסורה בידי בני משפחת מוסא בן חיים בדיחי, משפחה מבוססת שעסקה בצורפות ובעלי חנויות ברובע הערבי של צנעא. הם התמחו בטיפול במחלת הצהבת באמצעות הרותם, והעניקו את שירותיהם חינם לכל דורש, כפעילות של חסד (גמ"ח).

1 סיכום מאפייני הרפואה בתימן, ראו ז' עמר, "חומרי המרפא אצל יהודי תימן". בתוך: ז' מדר וי' ריעאני (עורכים), תזונה ורפואה עממית, תל אביב תשס"ה, עמ' 173-171.
2 ראו למשל נ' קריספיל, ילקוט הצמחים, ד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1389-1398.
3 ראו ש' צפר, ספר רפואות תימן, א, ראש העין תשנ"א, עמ' 147-148. בקרב הבדואים בישראל ידוע צמח בשם 'אלאצפאר' לטיפול בצהבת, אך החוקר אינו מביא את זיהויו, ראו עארף אבו רביעה, רפואה בדווית מסורתית, תל אביב תש"ס, עמ' 86.

הרותם גדל בתימן וכונה בשם "אצפאר" (=צהוב) או "צפר" (=צהבת, מרה צהובה), על שם סגולתו בריפוי צהבת. הצמח גדל באזור "קאע צנעא", מישור נרחב מחוץ לחומות העיר, שם קטפו ממנו גבעולים וייבשו אותם. עם עלייתם לארץ ישראל המשיכו בני המשפחה במסורת זו, ואספו אותו בחולות נתניה וגבעת אולגה. בתו של מוסא בדיחי, גב' שושנה צדוק, המשיכה לספק את הצמח המיובש לרבים שנזקקו לו בצירוף דף הוראות. בזמן כתיבת מאמר זה נמסר לי שבני המשפחה ממשיכים לספק את הצמח לפונים אליהם מכל רחבי הארץ ולכל עדות ישראל. השימוש בצמח ידוע בקרב משפחת בדיחי-צדוק לפחות ארבעה או חמישה דורות. לפי הערכתם השתמשו בצמח זה בעת החדשה לטיפול בצהבת בקרב מאות מניקות וילודים, ולרוב דווחה הצלחה ביעילות השיקוי. לא ידוע על תופעות לוואי מיוחדות, מלבד הפרשת שתן אדום הנובע מנוכחות של רמת בילירובין גבוהה.



הוראות השימוש ברותם

להלן הוראות השימוש בצמח כפי שניתנו לדורשים אותו: "יש לשטוף את הגבעולים מאבק ולשבור אותם לחתיכות. לוקחים כמות של כוס ענפים ומרתיחים עם שני כוסות מים כארבעים וחמש דקות ומסננים. אדם מבוגר חולה צהבת או אם מניקה של ילוד עם צהבת צריכים לשתות את השיקוי פעם ביום או פעמיים למשך יומיים. שותים כחצי כוס עם מעט סוכר או דבש (בשל מרירותו של המשקה) בבוקר על קיבה ריקה. לתינוק שאימו אינה מניקה יש לתת 2-4 טיפות

בפה (ולא יותר!), פעם ביום או פעמיים". לפי הדיווחים, פעילותו של הצמח הייתה ניכרת ללא כל טיפול נוסף תוך ימים ספורים. יש אנשים שדיווחו שהמשרה יעילה גם כנגד מחלת הסוכרת.⁴

הצהבת וברית מילה

צהבת בקרב תינוקות שזה עתה נולדו היא תופעה שכיחה מאוד, ונובעת מעודף כדוריות דם אדומות. תוצרי פירוק ההמוגלובין הנמצא בכדוריות הדם העודפות (בילירובין), מופרש למחזור הדם בשל חוסר בשלות זמנית של הכבד להפריש אותן. נוכחות הבילירובין באה לידי ביטוי חיצוני בגוון צהבהב בעור התינוק ובלובן העיניים. רמת הבילירובין בדם בקרב תינוקות היא בדרך כלל גבוהה באופן יחסי, מעל לרמה של 5 מיליגרם אחוז, בהשוואה לשיעור הנורמלי של 1 מיליגרם אחוז בלבד באדם מבוגר. כמות הבילירובין בגוף ורמת הסכנה נקבעים בהתאם לגיל היילוד, משקלו ומשך ההריון. צהבת התינוקות כתופעה פיזיולוגית (ולא פתולוגית) לרוב אינה מסוכנת, ועשויה לחלוף באופן טבעי ימים אחדים לאחר הלידה.

טקס ברית המילה צריך להתקיים על פי התורה ביום השמיני להולדת התינוק (בראשית יז יב), ומבחינה הלכתית קיימת הקפדה לקיים את הברית במועד גם בשבת. ואולם כבר בתלמוד מובא שבמקרים שבהם נשקפת סכנה לחיי התינוק, למשל כאשר הוא "ירוק" (צהוב בלשון חז"ל), הוא בגדר חולה וצריך לדחות את מועד המילה.⁵ הרמב"ם כפוסק וכרופא מדייק, שדחייה זו היא רק כאשר מדובר בתינוק "ירוק ביותר", וזה לשונו:

קטן שנמצא בשמיני שלו ירוק ביותר, אין מלין אותו עד שיפול בו דם ויחזורו מראיו כמראה הקטנים הבריאים... מפני שזה חולי הוא. וצריך להזהר בדברים אלו הרבה.⁶

ואכן, יהודי תימן הקפידו מאוד לבדוק את התינוק היטב לפני מילתו, ואחזו בכלל של "ספק נפשות להחמיר". בעבר נעשתה בדיקת רמת הצהבת על פי צבעו של הילוד, וההחלטה האם לקיים את הברית במועד או לדחותה התקבלה בעצת רבנים ומוהלים שהיו בעלי נסיון רב.⁷ בקרב הפוסקים בימינו אין תמימות דעים באיזה רמה של בילירובין יש לדחות את הברית (ומתוך מגוון הדעות יש הסבורים שמעל 9% מ"ג, 12% מ"ג, 15% מ"ג,⁸ יש שסומכים על

4 ראיון עם גב' שושנה צדוק מהתאריכים ב' אייר תשס"ד (23.4.2004); כד תמוז תשע"א (26.7.2011).
5 בבלי, שבת קלד ע"א. ראו בעניין זה, מ' הלפרין, "מדע ורפואה בתלמוד – קבלה או אקטואליה?".
אסיא עא-עב (תשס"ג), עמ' 99-100.

6 יד החזקה, הלכות מילה א יז; שו"ע, יו"ד רסג, א.

7 ראו ' קאפח, הליכות תימן, ירושלים 1987, עמ' 162.

8 בענין זה אין תמימות דעים בקרב הרופאים והיא משתנה חליפות בעקבות מחקרים שונים. בדור הקודם סברו הרופאים שרמת בילירובין בלתי ישיר מעל 20% מ"ג מסוכנת ועשויה לגרום לנזקים נוירולוגיים, ובעקבות מחקרים מאוחרים ומקיפים השתנתה לחלוטין גישה זו. לאחרונה שוב קיימת נטייה יותר זהירה, שטוענת כי אי אפשר לנבא איזו רמת בילירובין תהיה רעילה לפרט, ואולם לרוב רמה גבוהה מ-25% מ"ג ומעלה נחשבת רעילה לילוד בשל, ורמה הגבוהה מ-15% מ"ג רעילה בפגים קטנים. בעשור האחרון התרבו בארה"ב דיווחים על הופעה מחודשת של פגיעה נוירולוגית קשה כתוצאה מצהבת

המלצת הרופאים בעניין זה, ויש הסבורים שעלינו להמשיך בגישה המסורתית הפוסקת על פי מראה העיניים.⁹

תופעות לוואי בשימוש ברותם

השימוש ברותם לטיפול בצהבת בתימן הוא קדום, וכאמור לא ידוע על תופעות לוואי מיוחדות, ואולם בספרות הרפואית דווח על מקרה חריג אחד שיתואר להלן.

בכ"ב בניסן תשס"ד (13.4.2004) הובהל תינוק בן שבעה ימים ליחידה לטיפול נמרץ בבית החולים שערי צדק בירושלים כשהוא במצב קריטי, עם סימנים קשים של הרעלה (Intoxication). התינוק סבל מדיכוי נשימתי ודיכוי מערכת העצבים המרכזית, דבר שבא לידי ביטוי בנשימה שטחית שהלכה והידרדרה: הוא החל להקיא, גופו הכחיל, הגיב באפטיות, ונצפו סימני חמצת קשה – כלומר כשל כללי של מערכות שונות בגוף.

עם הגיע התינוק לבית החולים פתח הצוות הרפואי באופן מיידי בתחקיר כדי לגלות את נסיבות האירוע ולנסות לטפל בתינוק בהתאם. האב, יהודי שומר מצוות ממוצא תוניסאי, דיווח שבנו נולד כשהוא עם צהבת תינוקות, ועל מנת לרפאה השיג את צמח ה"צפר" ועשה ממנו שיקוי ובו השקה את התינוק. עד לאותו האירוע טרם זוהה הצמח בשמו המדעי, ודגימות ממנו נשלחו למומחים אחדים בארץ. במסגרת זו קיבלתי טלפון בהול ממר דוד קאפח, מרפא טבעי, שהפנה אותי לבית החולים. לאחר ששמעתי בפרוטרוט את פרטי המקרה ותיאור הצמח, הודעת לי לאחות שכבר הגדרתי בעבר את הצמח עם רותם המדבר, ולאחר שדגימה מהצמח נשלחה אלי אישרתי סופית את הזיהוי.¹⁰

ניתוח המקרה הרפואי והטיפול בתינוק תואר על ידי ד"ר טל גלבווע (שמידט) ושותפיה. מדובר בתינוק שנולד בריא לאחר הריון תקין. ביום הרביעי לחייו הגיע רמת הבילירובין בגופו ל 16% מ"ג וביום השישי ל 15.2% מ"ג. הילד היה ערני ואכל טוב. האב חפץ לקיים את טקס ברית המילה ביום השמיני להולדתו, ורצה "להאיץ" את הטיפול בצמח הרותם. בניגוד להוראות, הוא נתן לבנו מינון של כ 20 מ"ל (!) מהתמצית המרוכזת במקום 2-4 טיפות ממשרה מהול. בשל מצבו הקשה הונשם התינוק באופן מלא, עבר שטיפת קיבה וטיפול בפחם פעיל. הושאר במעקב צמוד ולאחר כיממה החל להתאושש ויצא מכלל סכנה. לאחר חמישה ימים שוחרר מבית החולים, וכעבור שבוע נערך לו טקס ברית המילה.¹¹

(kernicterus) ביילודים שנולדו במועד או בשבועות 35-37, ראו: מ' שוחט וס' אשכנזי (עורכים), רפואת ילדים, תל אביב 2010, עמ' 164.

9 ראו סיכום הגישות ההלכתיות אצל א' שטינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, ד, ירושלים תשס"ו, עמ' 537-559.

10 חלק מפרטי האירוע פורסמו על ידי דוד קאפח, טבעי ב, ירושלים תשס"ז, עמ' 247-248. את הדיווח על מצב התינוק קיבלתי מגב' ורד אחרק"כהן, אחות ביחידה לטיפול נמרץ בשערי צדק, שהייתה עמי בקשר בעת האירוע. תודתי נתונה לה על המידע ועל ההארות למאמר זה.

11 T. Schmid, D. Turner, M. Oberbaum, Y. Finkelstein, R. Bass & D. Kleid, "Respiratory Failure in a Neonate

מסקנות

מיני רותם אחדים מכילים בפרחים ובפירות חומרים רעילים, שעשויים להשפיע על מערכת העצבים המרכזית. שימוש במינון גבוה מדי עשוי להביא לכשל נשימתי שנצפה בניסויים שנערכו על בעלי חיים ולא על בני אדם. בענפי הרוותם מצויים האלקלואידים retamine ו-sparteine העלולים לגרום לשיתוק שרירים, אך לא ידועה השפעתם על מערכת הנשימה, ואפשר שמדובר בחומרים רעילים אחרים המצויים בצמח וטרם נבדקו. מסקנות החוקרים מהמקרה הזה היא שיש להיזהר משימוש בלתי מבוקר בצמח זה בפרט, ובצמחי מרפא שבשימוש הרפואה העממית בכלל.¹²

במאמר ביקשנו להציג את הרוותם כדוגמה אחת לסממני המרפא שהיו מקובלים בקרב יהודי תימן, ואשר יוחסו להם סגולות ריפוי שיעילותם הוכחה בדרך הניסיון. הדיווחים שהתקבלו בעבר מאינפורמנטים אחדים הצביעו על יעילותו הרבה בהורדת רמת הבילירובין בקרב אנשים חולי צהבת. יחד עם זאת, עלינו לזכור שמדובר בצמח שעלול להיות רעיל ואף לגרום למוות. איננו מוסמכים אפוא להביע דעה מקצועית בעניין הרוותם ואין לראות במאמרנו המלצה להשתמש בו. המקרה שתיארנו הוכיח שברפואה מסורתית וקונבנציונלית כאחד יש להקפיד להשתמש במינון המדויק, וחריגה מהמינון המומלץ עשויה להיות מסוכנת. כמובן תמיד קיים נתח מסוים באוכלוסייה שעשוי להיות רגיש לתרופה זו או אחרת. לפיכך אנו ממליצים לערוך סדרת בדיקות מקיפות של הרכב החומרים הפעילים ברוותם המדבר, ולבדוק את הפוטנציאל המעשי שלו בשימוש ברפואה המודרנית.

After Folk Treatment with Broom bush (Retama raetam) Extract", *Pediatric Emergency Care*, 22 (2006), pp. 124-126

12 שמידט ואחרים (לעיל הערה 11); ד' פלביץ, ז' יניב, א' דפני וי' פרידמן, סקר צמחית הבר כמקור לתרופות, ירושלים 1985, עמ' 151.